

**УКРАЇНЬКА АСОЦІАЦІЯ
ВИКЛАДАЧІВ І ДОСЛІДНИКІВ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

**УКРАЇНСЬКИЙ ЩОРІЧНИК
З ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ІНТЕГРАЦІЙНИХ СТУДІЙ**

Випуск ІХ

КИЇВ 2024

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ І ДОСЛІДНИКІВ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ЩОРІЧНИК
З ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ СТУДІЙ

Випуск IX

Київ

2024

Український Щорічник з Європейських Інтеграційних Студій. Вип. IX.– Київ, APREI, 2024. – 69 с.

The Ukrainian Yearlybook of European Integration Studies. Issue IX. – Kyiv, APREI, 2024. – 69 p.

За повного або часткового використання матеріалів посилання на видання обов'язкове.

Матеріали надруковані методом прямого відтворення тексту, наданого авторами, які несуть відповідальність за його достовірність, зміст і стилістику, за правильне цитування джерел та посилання на них.

Підготовлено у межах реалізації проєкту напряму ім. Жана Монне програми Еразмус+ «EU-EaP Future Avenues: Boosting Joint Initiatives of Academia and Civil Society in Ukraine» (620395-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-SUPPA).

Підтримка Європейською Комісією цієї публікації не є схваленням її змісту, який відображає виключно позицію авторів/автора, і Комісія не є відповідальною за будь-яке використання оприлюдненої у ній інформації.

This contribution is prepared in the framework of the realization of the Jean Monnet project under the Erasmus+ programme «EU-EaP Future Avenues: Boosting Joint Initiatives of Academia and Civil Society in Ukraine» (620395-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-SUPPA).

The European Commission's support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents, which reflect the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

ЗМІСТ

Таміла Герасимчук, Ірина Сікорська

МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	4
--	---

Ганна Дугінець, Наталія Колодко

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	22
---	----

Олег Пошедін

ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ	31
--	----

Данило Сікорський

ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	39
--	----

Олена Федюніна

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЄС	51
---	----

Софія Шустенко

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА РЕАЛЬНІ ІНСТРУМЕНТИ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД, ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ	56
---	----

Таміла Герасимчук

кандидат історичних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

Ірина Сікорська

кандидат наук з державного управління, доцент

Маріупольський державний університет

МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

MECHANISMS AND TOOLS FOR IMPLEMENTING THE EU GENDER POLICY: LESSONS FOR UKRAINE

Анотація. У статті досліджуються механізми та інструменти реалізації гендерної політики Європейського Союзу, а також можливості їх адаптації в Україні в контексті європейської інтеграції. Метою роботи є аналіз ключових підходів до забезпечення гендерної рівності, які застосовуються в політиці ЄС, і можуть бути корисними для розробки ефективної гендерної політики в Україні. Розкрито зміст понять гендерна рівність та дискримінація, які є фундаментальними для розуміння гендерної політики. Особливу увагу приділено стратегії гендерного мейнстрімінгу, яка є основним механізмом реалізації гендерної політики в ЄС. Ця стратегія передбачає систематичну інтеграцію гендерних аспектів на всіх етапах розробки, впровадження та оцінки політик і програм. У статті проаналізовано основні етапи гендерного мейнстрімінгу та інструменти його впровадження, серед яких: гендерний аналіз, як метод оцінки дотримання принципу гендерної рівності, що дозволяє оцінити політику впливу на жінок і чоловіків; важливість підвищення обізнаності гендерних питань через тренінги та інформаційні кампанії; гендерне бюджетування, яке визначає розподіл ресурсів з урахуванням потреб різних соціальних груп; гендерна оцінка та оцінка гендерного впливу, що допомагають прогнозувати наслідки політичних рішень в політиці; використання гендерних індикаторів, моніторинг та планування, які забезпечують ефективність гендерної політики; гендерні закупівлі та гендерна статистика як засоби забезпечення прозорості та обґрунтованості політичних рішень; консультації зі стейкхолдерами та інституційна трансформація, що

сприяють формуванню гендерно-чутливого середовища. Визначено можливості адаптації європейського досвіду до українських реалій, зважаючи на національні виклики та пріоритети.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерна політика, дискримінація, множинна дискримінація, інтерсекційний підхід, гендерний мейнстрімінг, гендерне бюджетування, індикатори гендерної рівності, гендерний моніторинг, оцінка політики.

Summary. The article examines the mechanisms and tools for implementing the European Union's gender policy, as well as possibilities of adapting them in Ukraine in the context of European integration. The aim of the work is to analyse the key approaches to ensuring gender equality used in EU policy, which can be useful for developing an effective gender policy in Ukraine. The author explains the concepts of gender equality and discrimination, which are fundamental to understanding gender policy. Particular attention is paid to the gender mainstreaming strategy, which is the main mechanism for implementing gender policy in the EU. This strategy involves the systematic integration of gender aspects at all stages of the development, implementation, and evaluation of policies and programmes. The article analyses the main stages of gender mainstreaming and the tools for its implementation, including: gender analysis as a method of assessing compliance with the principle of gender equality, which allows assessing the policy impact on women and men; the importance of raising awareness about gender issues through training and information campaigns; gender budgeting, which determines the allocation of resources based on the needs of different social groups; gender assessment and gender impact assessment, which help to predict the consequences of policy decisions in politics; the use of gender mainstreaming in the development of policies and programmes. Possibilities of adapting the European experience to Ukrainian realities, taking into account national challenges and priorities, are identified.

Keywords: gender equality, gender policy, discrimination, multiple discrimination, intersectional approach, gender mainstreaming, gender budgeting, gender equality indicators, gender monitoring, policy evaluation.

Постановка проблеми. У сучасному світі гендерна рівність є не лише правом людини, але й важливою складовою соціального, економічного та політичного розвитку. Європейський Союз (ЄС) ставить гендерну політику в центрі своїх стратегій, визнаючи її важливе значення для забезпечення соціальної справедливості, стабільності та процвітання. Механізми та інструменти реалізації гендерної політики в ЄС, такі як гендерний мейнстрімінг, гендерне бюджетування, оцінка гендерного впливу та інші демонструють ефективні підходи до подолання гендерної нерівності. Для України, яка прагне інтегруватися в європейські структури та поступово впроваджує стандарти,

вивчення цих інструментів є надзвичайно актуальним. Це дозволяє не тільки адаптувати європейські практики до українських реалій, але й сприяти формуванню інклюзивного та безбар'єрного суспільства.

Історичний розвиток гендерної політики в ЄС демонструє її еволюцію від Римських договорів 1957 року та принципів основоположних Договорів ЄС до сучасних стратегій, що підкреслює важливість гендерної рівності для демократичного розвитку суспільства в умовах викликів сучасності. За останні десятиліття було розроблено і прийнято низку стратегій і програм, директив і резолюцій, які спрямовані на забезпечення рівності між жінками та чоловіками в усіх сферах життя – від економіки до політики. У цьому контексті важливою є вивчення механізмів та інструментів, які забезпечують реалізацію гендерної політики в Європейському Союзі. Для України це актуально з кількох ключових причин.

По-перше, статус кандидата на вступ до ЄС зобов'язує Україну гармонізувати національне законодавство та імплементувати його відповідно до європейських вимог і стандартів. Вивчення гендерних практик ЄС дозволяє нашій державі запроваджувати ефективні механізми для досягнення гендерної рівності.

По-друге, в умовах російсько-української війни, важливо забезпечити стійкість і соціальну згуртованість. Гендерна політика ЄС включає заходи щодо правового захисту як жінок, так і чоловіків, та забезпечення їхньої участі в усіх аспектах життя, що є критично важливим для України.

По-третє, механізми та інструменти гендерної політики підтримують розвиток громадянського суспільства в Україні, позаяк вони спрямовуються на активність неурядових організацій, які працюють над проблемами гендерної рівності.

По-четверте, гендерна нерівність в Україні залишається серйозною проблемою, яка потребує системного підходу до її вирішення. Механізми та інструменти, які запроваджені в ЄС, можуть стати основою для розробки ефективних стратегій і програм у цьому напрямку. Про потребу в таких механізмах підкреслено у Звіті Європейської Комісії щодо України за 2023 рік. «В Україні діє декілька законів, зокрема Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 року, Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» 2012 року та Закон «Про запобігання домашньому насильству» 2018 року. Однак це законодавство, як правило, має декларативний характер і надає лише обмежені рекомендації щодо застосування цих законів» [9, с. 50]. Такі оцінки спонукають більш прискіпливо враховувати зауваження та рекомендації ЄК, «усунути недоліки та забезпечити подальше узгодження із законодавством ЄС щодо недискримінації у сфері зайнятості» [9, с. 115] та системно впроваджувати норми та стандарти ЄС, щоб забезпечити очікувані результати в переговорному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гендерна рівність є предметом дослідження у галузі юриспруденції, публічного управління, соціології,

політології, економіки, філософії, культурології, психології, педагогіки та інших наук. Джерельною базою для написання статті є рішення, висновки, резолюції, директиви, стратегії Європейського Союзу [14; 15; 19-21; 23; 28; 30], Ради Європи [28], що складає емпіричну базу даних для якісного контент-аналізу. Принципи гендерної рівності закріплені в основних документах ЄС, включаючи Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу [17], Хартію основних прав ЄС [15], Лісабонський договір [32]. Вагомими є наукові доробки західних вчених Елізабет Клацер [22], Барбари Штіглер [22] та українських науковців Бухтіярова О. [12], Бухтіярової І. [12], Грицай І. [2], Дашковської О. [3], Жуковської Г. [1], Левченко К. [1], Марценюк Т. [13], Наливайко Л. [10], Остапенко О. [1], Сірко Л. [10], Стрельченко О. [12], Суислової О. [1] та багатьох інших.

Методологія дослідження механізмів та інструментів реалізації гендерної політики ґрунтується на інституціональному і нормативному підходах. Інституціональний підхід зосереджується на вивченні ролі інститутів, організацій і структур, які мають право на вироблення та реалізацію гендерної політики, поглиблює розуміння того, як структури та механізми взаємодіють для забезпечення реалізації гендерної політики. Нормативний підхід акцентує увагу на правових аспектах і стандартах, які регулюють гендерну політику та відповідно формують правову базу для її реалізації; визначає основні принципи гендерної рівності, які мають бути інтегровані в усі сфери політики. Комплексно підійти до аналізу механізмів реалізації гендерної політики в ЄС дозволяють методи аналіз документів та контент-аналіз при вивченні основоположних договорів ЄС, Стратегій гендерної рівності, директив та резолюцій. Аналіз даних на платформі Європейського інституту гендерної рівності суттєво поглиблює розуміння механізмів та інструментів реалізації гендерної політики.

Метою статті є вивчення механізмів та конкретних інструментів, які використовуються для реалізації гендерної політики Європейського Союзу та впровадження яких є важливим для України в процесі європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гендерна рівність – один із засадничих принципів функціонування громадянського суспільства та правової держави, формування інклюзивного та безбар'єрного суспільства. У ХХІ ст. проблема забезпечення гендерної рівності все ще залишається глобальною. Принцип гендерної рівності базується на концепціях прав людини, соціальної справедливості, є необхідною умовою для досягнення сталого розвитку та зміцнення демократичних інституцій, економічного зростання, соціальної згуртованості та стійкості. Особливістю гендерної рівності є те, що вона виступає елементом правової, економічної, політичної, культурної, інформаційної, цифрової та інших видів (не)рівності, які існують у суспільстві та державі. Т. Марценюк зазначає, що «проголошення гендерної рівності цінністю передбачає досягнення рівного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, ліквідації гендерної дискримінації, застосування

спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права» [13, с. 6].

Гендерна рівність та політика її забезпечення є одним із пріоритетів ООН, Ради Європи та Європейського Союзу, що ставить завдання подолання викликів та усунення бар'єрів на шляху до забезпечення гендерної рівності. У серпні 2022 року Кабінет Міністрів ухвалив Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Стратегія оцінена Європейською Комісією як «комплексний документ, який стосується гендерної нерівності та участі жінок у державних установах, економіці та екологічних питаннях» [9, с. 51].

Ключовими поняттями, які визначають зміст гендерної політики, є гендерна рівність і дискримінація. Розуміння цих термінів допоможе краще усвідомити контекст і значення механізмів та інструментів, що розглядаються в статті. Порушення принципу гендерної рівності нерозривно пов'язано з терміном «дискримінація». Гендерна дискримінація є одним із механізмів, що підтримує нерівність. Гендерна нерівність може проявлятися у формі прямої дискримінації, коли особа свідомо утискається через свою стать, або непрямой дискримінації, коли нейтральні правила або політики несправедливо впливають на одну зі статей на основі стереотипів або упереджень. Урядова уповноважена з питань гендерної політики К. Левченко визначає дискримінацію як «рішення, дії або бездіяльність, що спрямовані на обмеження або привілеї щодо особи чи групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина» [1, с. 23].

У Законі України «Про засади запобігання та протидію дискримінації в Україні» дискримінація визначена як «ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [6].

Дискримінація має структурний і горизонтальний характер, який пронизує всі культури та спільноти на всіх рівнях. З практичної точки зору, гендерна нерівність виявляється у різних формах соціальної та економічної дискримінації. Це свідчить про те, що гендерна нерівність є не лише соціальною проблемою, але й має конкретні наслідки для прав та можливостей їх реалізації у суспільстві. Терміни «гендерна нерівність» і «дискримінація» тісно пов'язані, оскільки гендерна нерівність часто є наслідком дискримінаційних практик. Забезпечення гендерної рівності включає боротьбу з дискримінацією на законодавчому рівні,

що підкріплює принцип верховенства права в державі та кидає виклик дискримінаційним практикам у політиці.

Глибше розуміння дискримінації дає інтерсекційний підхід, який пояснює, що призводить до утисків людини та як різні фактори взаємодіють між собою. Це аналітичний інструмент для вивчення, розуміння та реагування на те, як стать і гендер перетинаються з іншими особистісними характеристиками, ідентичностями, і як ці перетини впливають на гендерну рівність. Інтерсекційний підхід є механізмом для аналізу множинної дискримінації та розробки ефективних стратегій для боротьби з соціальною нерівністю. Він слугує аналітичною основою для вивчення того, як різні форми дискримінації взаємодіють і впливають на людей з урахуванням їхніх множинних ідентичностей (раса, стать, клас, сексуальна орієнтація тощо). Множинна дискримінація поглиблює нерівність у суспільстві, негативно впливаючи на жінок і чоловіків, особливо з вразливих груп. У ЄС боротьба з цим явищем є невід'ємною частиною забезпечення прав людини та соціальної справедливості. Для України розуміння множинної дискримінації та впровадження інтерсекційного підходу є надзвичайно важливими, адже ознаки дискримінації часто перетинаються, посилюючи ризики як у мирний час, так і під час війни. Розуміння інтерсекційності важливе для розробки політик і програм, які враховують множинні потреби людей. Це дозволяє створювати більш інклюзивні стратегії боротьби з нерівністю та сприяння соціальній справедливості

Варто зазначити, що національне законодавство України, зокрема Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [6] не охоплює усіх складних форм дискримінації, які визнані в міжнародній практиці та дослідженнях, а саме множинна, міжсекторальна та інтерсекційна дискримінація. Застосування інтерсекційного підходу відкриває можливість не лише для створення інклюзивних політик, але й для виконання міжнародних зобов'язань щодо прав людини, зміцнення соціальної згуртованості та досягнення гендерної рівності. Це особливо критично в умовах війни для забезпечення захисту постраждалих і надання їм необхідної підтримки.

Забезпечують реалізацію гендерної політики в ЄС такі механізми, як гендерний мейнстрімінг, законодавчі ініціативи та інституційні структури.

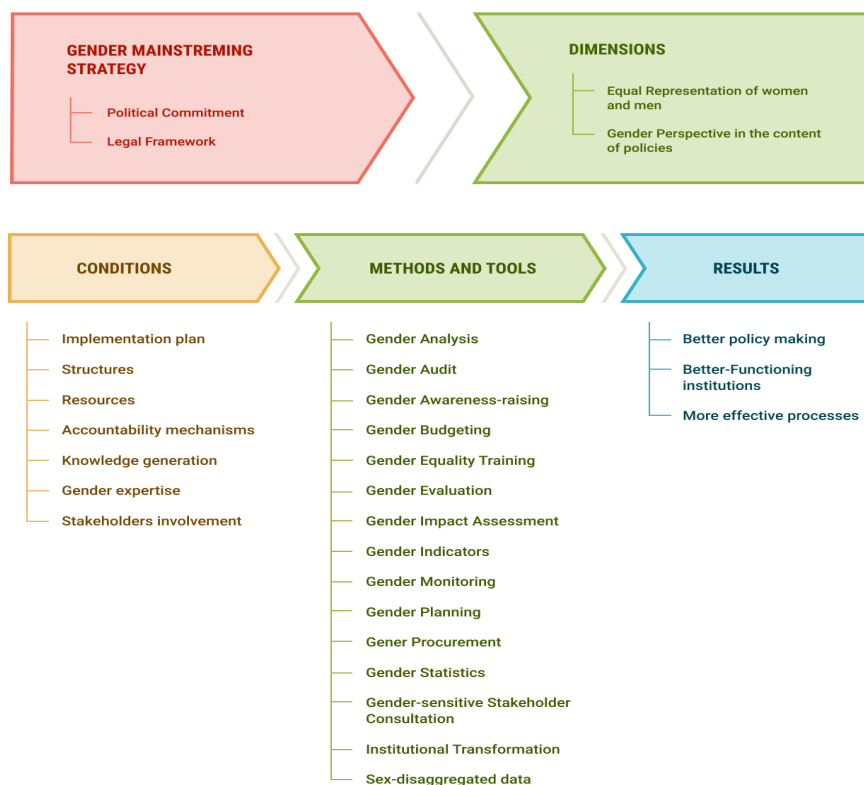
Гендерний мейнстрімінг був прийнятий на міжнародному рівні як стратегія реалізації гендерної рівності. Він передбачає «інтеграцію гендерних аспектів у підготовку, розробку, впровадження, моніторинг та оцінку політик, регуляторних заходів та програм з метою сприяння рівності між жінками та чоловіками та боротьби з дискримінацією» [34, р. 5]. На наднаціональному рівні ЄС за впровадження гендерного підходу відповідають його інституції, а на національному – уряди держав-членів ЄС.

Термін гендерний мейнстрімінг вперше був зафіксований у Пекінській Платформі дій, затвердженій на Четвертій Всесвітній конференції із становища жінок, яка відбулася в 1995 році. Ця конференція стала важливим етапом у міжнародному русі за права жінок, і гендерний мейнстрімінг був визначений як стратегія інтеграції гендерних питань у всі аспекти політики та програм. В

Європейському Союзу гендерний мейнстрімінг почав активно впроваджуватися в політику з початку 2000-х років, після того як концепція була прийнята на міжнародному рівні. Це стало важливим кроком у забезпеченні гендерної рівності в усіх сферах життя, включаючи економіку, освіту, охорону здоров'я та інші. З 2010 року Індекс гендерної рівності встановлює орієнтир для рівності між жінками та чоловіками, щоб впливати на осіб, які приймають рішення щодо гендерної політики та Цілей сталого розвитку для більш збалансованого та інклюзивного суспільства в ЄС [26].

Гендерний мейнстрімінг вимагає як інтеграції гендерної перспективи у зміст різних політик, так і вирішення питання представництва жінок і чоловіків у відповідній сфері політики усіма суб'єктами, на всіх рівнях і на всіх етапах процесу прийняття рішень. На всіх етапах процесу формування політики необхідно брати до уваги обидва виміри – гендерне представництво та гендерно-орієнтований зміст. Гендерний мейнстрімінг спирається на існуючі законодавчі акти та міжнародні угоди, які гарантують рівність прав жінок і чоловіків. Основна мета цього підходу полягає в досягненні гендерної рівності та врахуванні потреб як жінок, так і чоловіків, у всіх сферах політики та управління. Цей підхід є важливим для забезпечення соціальної справедливості та сталого розвитку, оскільки він дозволяє врахувати різноманітні перспективи та досвід усіх учасників суспільства. Для України є важливим бенчмаркінг успішних гендерних практик в державах-членах ЄС. Розглянемо Стратегію гендерного мейнстрімінгу, що зображена на Рис.1.

Рисунок 1. Стратегія гендерного мейнстрімінгу

Джерело: [18].

Гендерний мейнстрімінг включає правову базу та політичні зобов'язання (див. Рис. 1), що робить його механізмом реалізації гендерної політики в різних контекстах, у всіх сферах діяльності та на різних рівнях управління – від міжнародного, національного до місцевого. Це можуть бути стратегії, директиви, резолюції, закони, дорожні карти та інші нормативно-правові документи, які формують основу для реалізації гендерної політики на міжнародному, європейському та національному рівнях. Гендерно-орієнтована політика гарантує, що потреби всіх громадян, як жінок, так і чоловіків, задовольняються в рівній мірі. Вироблення і реалізація гендерної політики залежить від низки чинників, серед яких соціокультурні (гендерні стереотипи, традиційні цінності), економічні (рівень економічної нерівності, фінансова підтримка), політичні (законодавча база, політична воля), інституційні (наявність спеціалізованих органів, співпраця між інститутами) та освітні (рівень обізнаності населення і гендерна освіта).

У контексті гендерного підходу важливими є умови, які впливають на вироблення і реалізацію гендерної політики. Умови включають план імплементації, організаційні структури, які розробляють і впроваджують політики, наявність ресурсів, дієві механізми підзвітності, гендерну експертизу, залучення зацікавлених сторін (див. Рис. 1). Підвищують ефективність гендерного підходу знання про гендерну рівність та досвід у сфері гендерної пріоритизації. На забезпечення гендерної рівності у суспільстві спрямована гендерно-правова експертиза через процедуру приведення нормативно-правових актів до такого рівня якості, що уможливорює її забезпечення на практиці. Гендерно-правова експертиза включає аналіз чинних нормативно-правових актів або їх проєктів з метою виявлення дискримінаційних положень за гендерною ознакою. Гендерно-правова експертиза має бути внутрішньою, але не виключається залучення спеціальної зовнішньої експертизи. В європейських державах та в Україні існує практика залучення громадської гендерно-правової експертизи як форми громадського контролю, про що зазначають українські правники Наливайко Л. та Сірко Л. у праці «Гендерно-правова експертиза: проблеми теорії та практики» [10, с. 15-17]. Це дозволяє інститутам громадянського суспільства та державі ефективно взаємодіяти на усіх етапах процесу прийняття рішень з питань забезпечення гендерної рівності. Зауважимо, що західні вчені більше використовують поняття гендерний аналіз та гендерний аудит, як методи реалізації гендерного підходу.

Гендерний мейнстрімінг включає чотири етапи або цикли (див. Рис. 2), на кожному з яких можуть бути застосовані специфічні методи та інструменти.

Рисунок 2. Основні цикли гендерного мейнстрімінгу

Джерело: розроблено на основі [18].

Перший цикл – визначення інструментів є відправною точкою аналізу потреб, коли лише планується політика і коли вкрай важливо оцінити, яким чином і в якій мірі політика є гендерно релевантною, яких конкретних втручань вона потребує для усунення гендерних розривів і відмінностей. На даному етапі використовуються такі методи як гендерна статистика, гендерний аналіз, оцінка гендерного впливу, консультації з гендерно-чутливих питань зі стейкхолдерами.

Гендерний аналіз надає інформацію про різні ролі жінок і чоловіків на різних рівнях у політиці, програмах і проєктах; про їхній доступ до ресурсів, матеріальних і нематеріальних благ суспільства та контроль над ними; про їхні гендерні потреби, пріоритети та обов’язки.

Гендерна статистика відіграє ключову роль у вимірюванні гендерних розривів на основі узгоджених показників, які мають відношення до життя жінок і чоловіків. У ЄС вона використовується для визначення гендерних розривів в освіті, на ринку праці, в оплаті праці та охороні здоров’я, серед інших сфер. Гендерна статистика та індикатори є невід’ємною частиною гендерного мейнстрімінгу протягом усіх циклів політики. По-перше, вони надають інформацію для процесу формування політики та забезпечують відповідність заходів різним потребам та пріоритетам жінок і чоловіків. По-друге, вони вимірюють зміни у відносинах між жінками та чоловіками з плином часу в певній сфері політики, конкретній програмі чи діяльності, а також зміни у статусі чи становищі жінок і чоловіків. По-третє, вони є невід’ємною частиною моніторингу та оцінки реалізації та результатів політики, програм і проєктів у процесі вироблення та впровадження гендерної політики.

Оцінка гендерного впливу – це попередня оцінка, аналіз або експертиза закону, політики чи програми, яка дає змогу превентивно визначити ймовірність того, що певне рішення матиме позитивні, негативні або нейтральні наслідки для стану гендерної рівності. Європейська Комісія визначає оцінку гендерного впливу як «процес порівняння та оцінки, відповідно до гендерних критеріїв, поточної ситуації та тенденції з очікуваним розвитком в результаті впровадження запропонованої політики» і як «оцінку різних наслідків впливу (позитивних, негативних або нейтральних) будь-якої політики чи діяльності, що впроваджується, на конкретні об’єкти з точки зору гендерної рівності» [35]. Основна мета оцінки гендерного впливу – адаптувати політику таким чином, щоб будь-які дискримінаційні наслідки були усунені або пом’якшені. Окрім запобігання негативним наслідкам, гендерна оцінка також може бути

використана в більш трансформаційний спосіб як інструмент для визначення цілей гендерної рівності та формулювання політики, спрямованої на проактивне просування гендерної рівності.

Гендерні консультації – це процес залучення та забезпечення конструктивної участі жінок і чоловіків, у тому числі організацій громадянського суспільства та експертів з гендерних питань, у процесі вироблення політики. Консультації із зацікавленими сторонами з гендерних питань можуть відбуватися у двох різних формах: по-перше, як консультації із зацікавленими сторонами щодо розробки, впровадження, моніторингу та оцінки політики гендерної рівності; по-друге, як консультації із зацікавленими сторонами з метою інтеграції гендерної перспективи в усі загальні політики на всіх етапах політичного циклу. Консультації із зацікавленими сторонами тісно пов'язані з партисипативним врядуванням, як новим механізмом формування публічної політики. Врядування за участі громадськості є однією з головних умов просування гендерної рівності, що є визнаним на міжнародному рівні. Пекінська платформа дій, прийнята в 1995 році, заохочує та сприяє активному залученню державних, приватних та громадських суб'єктів до спільної роботи задля досягнення рівності між жінками та чоловіками [11].

Другий цикл – гендерне планування стосується процесу розробки політики, планування етапів впровадження гендерної політики або програм. Це передбачає визначення цілей гендерної політики та відповідних підходів і заходів для їх досягнення, розроблення стратегій, які враховують результати аналізу потреб. Інструментами планування є гендерне бюджетування, гендерні закупівлі, гендерні показники. Інтеграція цих інструментів дозволяє створити комплексний підхід до забезпечення гендерної рівності, оскільки вони взаємодіють один з одним і підсилюють результат. Спільне використання цих інструментів може призвести до більш ефективного використання ресурсів, оскільки всі аспекти гендерної політики будуть враховані у процесах планування і реалізації.

Гендерно орієнтоване бюджетування сприяє справедливому та прозорому розподілу ресурсів бюджетів. Це інструмент, який спрямований на досягнення цілей гендерної рівності в довгостроковій перспективі. Метою гендерно орієнтованого бюджетування є підвищення економічної ефективності та прозорості витрат бюджету з урахуванням потреб жінок і чоловіків різних соціальних і вікових груп. Повноцінне застосування гендерного бюджетування в бюджетних процесах ЄС означає повну інтеграцію гендерних перспектив на всіх етапах бюджетного процесу та планування. Практики та методології впровадження та підтримки гендерного бюджетування в ЄС в останні роки демонструють його подвійну мету: включити життєві реалії життя жінок і чоловіків у бюджети та зробити існуючі нерівності видимими в бюджетному плануванні. На практиці гендерне бюджетування полягає у виявленні різного впливу рішень щодо видатків і доходів на жінок і чоловіків, який відрізняється залежно від їхніх життєвих етапів та економічних і соціальних обставин. У тандемі це означає перегляд рішень у сфері державних фінансів, щоб

переконалися, що вони сприяють просуванню гендерної рівності, а не посилюють існуючу нерівність.

Гендерне бюджетування необхідне для досягнення цілей ЄС щодо зростання, зайнятості та соціальної згуртованості. На рівні ЄС існує як правова, так і політична база для гендерного бюджетування. Дослідження чітко показують кореляційні зв'язки між реальною гендерною рівністю та зростанням і зайнятістю. Досвід його застосування в пілотних громадах і проєктах засвідчив, що різні бюджетні ініціативи мають різний вплив на жінок і чоловіків, вони можуть як збільшувати, так і зменшувати гендерну нерівність у розподілі бюджетних ресурсів, а також у доступі до ресурсів жінок і чоловіків. Гендерне бюджетування – це «стратегія досягнення рівності між жінками та чоловіками шляхом зосередження уваги на тому як збираються та витрачаються державні ресурси» [25]. Зменшення нерівності на ринку праці, особливо в оплаті праці та освіті, сприяє зростанню та створенню нових робочих місць. У Плані дій Європейського стовпа соціальних прав European Pillar of Social Rights Action Plan [31], який спрямований на створення більш справедливої та інклюзивної Європи, зазначається, що «підвищення гендерної рівності створить до 10,5 мільйонів додаткових робочих місць до 2050 року, а рівень зайнятості в ЄС досягне майже 80 %. Валовий внутрішній продукт (ВВП) ЄС на душу населення також зазнає позитивного впливу і може збільшитися майже до 10 % до 2050 року» [23, р. 9].

Важливим елементом державних видатків або видатків, у які можна включити гендерний аспект, є договори про державні закупівлі. *Гендерно-орієнтовані державні закупівлі* – це закупівлі, які сприяють гендерній рівності через закупівлю товарів, послуг або робіт. Інституції ЄС та урядові департаменти держав-членів, або регіональні та місцеві органи влади «є важливими споживачами, чия практика закупівель може відтворювати, посилювати або зменшувати суспільну (не)рівність» [35]. Коли державні органи закуповують товари, роботи та послуги у компаній, вони повинні розробляти і впроваджувати практику державних закупівель таким чином, щоб сприяти гендерній рівності. Відтак гендерно-орієнтовані державні закупівлі можна вважати засобом впровадження гендерного бюджетування.

Індикатори для відстеження прогресу та усунення можливих непередбачених труднощів. Необхідно контролювати поточну роботу як на рівні політики, так і на рівні програм чи проєктів. Щоб перевірити чи досягаються цілі та заходи, необхідно встановити індикатори, запланувати та впровадити конкретні моніторингові заходи, зібрати дані та інформацію на основі визначених індикаторів. Індикатори можуть бути як кількісними (середня заробітна плата чоловіків і жінок, рівень освіти), так і якісними (ставлення суспільства до гендерної рівності, оцінка досвіду жінок у певних сферах (наприклад, доступ до медичних послуг)). Індикатори гендерного бюджету допомагають визначити, як розподіляються ресурси з урахуванням потреб різних соціальних груп, що є важливим для забезпечення гендерної рівності. Індикатори також використовуються для оцінки впливу політики на жінок і чоловіків. Це

дозволяє зрозуміти, які політичні рішення є ефективними для покращення гендерної рівності.

Важливо зауважити, що в Україні спостерігається недостатня бюджетна прозорість та відкритість бюджетного процесу, про що свідчить Індекс відкритості бюджетів і про що зазначено у Звіті Європейської Комісії за 2023 рік. Ситуація погіршилася в умовах воєнного стану. ЄК рекомендує поступово відновлювати показники там де це можливо. Також ЄК звертає увагу на спроможність Парламенту України та Рахункової палати України здійснювати нагляд за бюджетним процесом і зазначає, що вона має бути покращена в пріоритетному порядку [9, с. 18].

Третій цикл – реалізація розроблених гендерних політик і програм з використанням відповідних інструментів та методів для забезпечення їх ефективності. При цьому важливо переконатися, що залучено достатню кількість осіб, які обізнані щодо відповідних гендерних цілей і планів. Це забезпечується такими інструментами як навчання з питань гендерної рівності, гендерно-чутлива інституційна трансформація, гендерна обізнаність.

Навчання з питань гендерної рівності, за визначенням організації «ООН-Жінки», є «інструментом, стратегією та засобом для здійснення індивідуальних і колективних перетворень у напрямку гендерної рівності шляхом підвищення свідомості, розширення можливостей навчання, накопичення знань і розвитку навичок» [33]. Це важливий компонент стратегії гендерного мейнстрімінгу, і його визнають в кількох міжнародних та європейських нормативних документах щодо гендерної рівності. Добре продумана правова та інституційна база, а також належне організаційне управління є важливими для того, щоб інтеграція гендерних аспектів принесла очікувані результати. Але не менш важливо озброїти окремих співробітників розумінням та інструментами, які дозволять їм якісно виконувати свої обов'язки з урахуванням гендерної проблематики. Власне на даному етапі розвиток компетенції щодо гендерної рівності стає одним із найважливіших компонентів стратегії гендерного підходу.

Гендерно-чутлива інституційна трансформація означає глибоку зміну всередині установ та організацій, яка відповідно впливає і на зовнішнє середовище. Трансформація охоплює зміни в базових цінностях і переконаннях, які є домінуючими в певній організації, а також зміни в правилах і нормах, які призводять до певних результатів. Процеси змін в інституціях відбуваються безперервно через зміну середовища, що створює нові вимоги або стимули до змін. Інституційна трансформація може відбутися лише за умови врахування організаційної культури. Організації не є гендерно нейтральними, відтак процеси, які спрямовані на здійснення організаційних змін, повинні бути адаптовані відповідно до їх організаційної культури.

Підвищення обізнаності про гендерну рівність має на меті підвищення загальної чутливості, розуміння та знань про гендерну (не)рівність. Підвищення обізнаності – це процес, який допомагає полегшити обмін ідеями, покращити взаєморозуміння та розвинути компетенції та навички, необхідні для суспільних змін. У даному ключі важливими є освітні кампанії, що проводяться в ЄС для

підвищення обізнаності про гендерну рівність серед населення та залучення громадськості до активних дій. Цей інструмент має на меті сприяти та заохочувати загальне розуміння гендерних проблем, наприклад, насильства щодо жінок, гендерної різниці в оплаті праці тощо. Він також має на меті продемонструвати, як цінності та норми впливають на нашу реальність, змінюють стереотипи та не підтримують структури, що породжують нерівність. Як метод інтеграції гендерної проблематики, підвищення тематичної обізнаності має вирішальне значення для інтеграції гендерної перспективи в політику, програми, проєкти та послуги, які відповідають різним потребам жінок і чоловіків.

Четвертий цикл – моніторинг і оцінка результатів впровадження політики, програм чи заходів з метою визначення їх впливу на гендерну (не)рівність та можливість корекції в разі потреби.

Гендерно-чутливий моніторинг – це систематична та об’єктивна оцінка розробки та планування (цілі, досягнуті результати, запланована діяльність), результатів поточної діяльності, проєкту, програми чи політики з гендерної точки зору. Він включає інформацію та дані, зібрані на всіх циклах гендерного мейнстрімінгу, а також інші знання та додаткові джерела. Важливим є правильний набір індикаторів, що уможливають моніторинг. Створення гендерно-чутливого набору індикаторів моніторингу означає, що на самому базовому рівні кожен такий показник даних має бути дезагрегований за статтю. Дезагреговані дані допомагають зрозуміти специфічні потреби та виклики, з якими стикаються чоловіки і жінки, що є важливим для розробки ефективних політик і програм. Крім того, також важливо вибрати дані, які можуть бути корисними для вимірювання гендерної (не)рівності в реалізації політики та принципів гендерного мейнстрімінгу для різних категорій показників [29].

Гендерно-орієнтована оцінка – це оцінка, спрямована на незалежне вимірювання прогресу в досягненні намічених гендерних цілей і завдань, викладених у політиках, програмах і проєктах; оцінка відповідних процесів, заходів, результатів і впливу з гендерної точки зору. Гендерно-чутливі оцінки показують наскільки втручання призвело до змін (або їх відсутності) щодо запланованих і/або небажаних результатів щодо гендерної рівності. Оцінюються будь-які зміни, пов’язані з гендерною рівністю: зміни в культурних цінностях, нормах, ставленнях, соціальній поведінці та відносинах влади, участі та представництві жінок і чоловіків у всьому їхньому розмаїтті, доступ до ресурсів та контроль можливостей та ресурсів, а також зміни у політиках, законодавстві та організаційних правилах. Оцінка політики гендерної рівності також важлива для визначення змін і зрушень, спричинених цією політикою. Це дає змогу визначити наскільки вони були успішними в інтеграції гендерної пріоритизації в різні політики.

Гендерна рівність є невід’ємною складовою демократичного суспільства, де права всіх громадян, незалежно від статі, мають бути захищені. Незважаючи на певні успіхи та попри те, що в Україні ведеться активна робота над розробкою та впровадженням гендерних стандартів, гендерна дискримінація залишається

серйозною проблемою, що вимагає подальших зусиль для забезпечення гендерної рівності. Існують суттєві виклики, серед яких війна, правовий нігілізм, глибоко вкорінені гендерні стереотипи, низький відсоток жінок на керівних посадах у політичних та економічних структурах, недостатнє фінансування гендерних програм тощо.

В Україні спостерігається слабка ефективність механізмів моніторингу дотримання законодавства щодо гендерної рівності. Відсутність чіткої структури відповідальності за реалізацію гендерної політики на місцевому рівні ускладнює впровадження ініціатив. Ці виклики вимагають комплексного підходу до формування та реалізації гендерної політики, включаючи активну участь держави, суспільства та міжнародних партнерів для забезпечення реальних змін у цій важливій сфері. Дослідження цієї теми допомагає виявити основні виклики та бар'єри, які заважають досягненню гендерної рівності, а також розробити ефективні стратегії для їх подолання. Адаптація європейського досвіду до українських реалій може бути здійснена через кілька ключових можливостей, враховуючи зовнішньополітичні пріоритети та виклики, що постали перед Україною.

1. Важливо продовжувати гармонізацію національного законодавства до норм і стандартів ЄС. Україна вже має великий досвід адаптації законодавства у різних сферах, що дозволяє державі певною мірою відповідати європейським нормам, про що зазначається у Звіті Європейської Комісії за 2023 рік [9]. З часом можливі результати і сфері гендерної політики.

2. Використання досвіду держав-членів ЄС та країн-кандидатів, які успішно адаптували своє законодавство до вимог ЄС. Цей досвід може допомогти уникнути типових помилок і прискорити процес реформ. Україна може скористатися програмами фінансової допомоги від ЄС для реалізації реформ, які сприятимуть адаптації європейських стандартів у різних сферах.

3. Важливо «підвищити ефективність інституцій, відповідальних за координацію процесу євроінтеграції в Україні, забезпечуючи більш якісну реалізацію політик і контроль за їх дотриманням», про що йдеться у Звіті в межах Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року [16], який містить оцінки Європейської Комісії щодо прогресу, досягнутого країнами-кандидатами та потенційними кандидатами на вступ до ЄС протягом останнього року. В ЄС підкреслюють необхідність комплексного підходу до реформ у різних сферах, що забезпечить стійкий розвиток і системне наближення України до європейських стандартів.

4. Успішна адаптація залежить від політичної волі Уряду України та підтримки з боку суспільства. Необхідно активізувати діалог між державними органами влади, органами місцевого самоврядування та громадянськістю для формування спільного бачення реформ, включаючи гендерну політику. Співпраця з громадянським суспільством, залучення експертів для отримання незалежних оцінок і рекомендацій забезпечить відкритість в роботі інституцій, що сприятиме підвищенню довіри з боку суспільства.

5. Підготовка фахівців, які зможуть працювати з європейськими стандартами, є критично важливою. Це включає навчання публічних службовців усіх рівнів, а також спеціалістів у сфері права, економіки та управління. Важливо забезпечити наявність достатньої кількості фахівців з досвідом роботи з європейськими структурами, які можуть ефективно реалізовувати гендерну та інші політики. Регулярна оцінка впливу реалізованих політик на досягнення цілей євроінтеграції та гендерної рівності.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що гендерний мейнстрімінг є комплексним механізмом, який поєднує правові основи та політичні зобов'язання для забезпечення гендерної рівності в суспільстві. Це стратегія, що інтегрує гендерні пріоритети в усі аспекти політик та програм. Гендерний мейнстрімінг включає різноманітні інструменти та методи для інтеграції гендерних проблем у всі сфери політики та управління; базується на правових нормах і міжнародних зобов'язаннях, які сприяють досягненню гендерної рівності; передбачає використання різних методів та інструментів для досягнення поставлених цілей. Гендерний підхід включає оцінку впливу політики на гендерну рівність на всіх етапах – від планування до реалізації та моніторингу. Для України досвід ЄС може стати цінним ресурсом для вдосконалення національної гендерної політики.

Вивчення механізмів та інструментів реалізації гендерної політики ЄС та успішних практик держав-членів ЄС дозволяє Україні не лише впроваджувати їх для досягнення гендерної рівності, але й створити умови для активної участі як жінок, так і чоловіків у всіх сферах суспільного життя. Впровадження гендерного мейнстрімінгу не лише сприятиме досягненню гендерної рівності, але й посилить соціальну згуртованість, демократичні процеси в Україні, а також сталий розвиток.

Список використаних джерел:

1. Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За заг. ред. К.Б. Левченко. Г.Г. Жуковська, К.Б. Левченко, О.О. Остапенко, О.І. Суслова. Київ, 2020. 186 с.
2. Грицай І. Механізм забезпечення гендерної рівності: теорія та практика: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2018. 560 с.
3. Дашковська О. Дискримінація у сфері зайнятості: сучасні виклики та позитивний досвід зарубіжних країн. Економіка. Фінанси. Право. 2024. № 10. С. 26-29. DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2024.10.5>
4. Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 752-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriadom-skhhvaleno-derzhavnu-stratehiu-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostei-zhinok-i-cholovikiv-na-period-do-2030-roku>

5. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». 7 грудня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
6. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
7. Закон України № 2866-IV від 08.09.2005 «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
8. Закон України № 3739-VI від 20.09.2011 «Про протидію торгівлі людьми». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>
9. Звіт щодо України за 2023 рік. Робочий документ персоналу Комісії. Брюссель, 08.11.2023 року. SWD(2023) 699 final. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/22506-SWD_2023_699-Ukraine-report_ENG-UKR.pdf
10. Наливайко Л., Сірко Л. Гендерно-правова експертиза: проблеми теорії та практики. Монографія. Дніпро: ДДУВС. 2023. 200 с.
<https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10966/1/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d1%96%d1%8f%20%d0%9d%d0%b0%d0%bb%d0%b8%d0%b2%d0%b0%d0%b9%d0%ba%d0%be%2c%20%d0%a1%d1%96%d1%80%d0%ba%d0%be.pdf>
11. Пекінська декларація. Прийнята на четвертий Всесвітній конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 року.
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text
12. Стрельченко О. Г., Бухтіярова І. Г., Бухтіяров О. А. Гендерний мейнстрімінг під час реалізації публічно-правових повноважень на шляху євроінтеграційних процесів: адміністративно-правовий аспект. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 5. 2022. С. 153-158.
DOI <https://doi.org/10.32782/39221368> http://apnl.dnu.in.ua/5_2022/23.pdf
13. Марценюк Т. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД). 2015. 44 с.
14. A Strengthened Commitment to Equality between Women and Men. A Women's Charter. Brussels, 5.3.2010. COM(2010)78 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0078:FIN:EN:PDF>
15. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
16. Commission Staff Working document. Ukraine 2024 report. Accompanying the Document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. 2024. Communication on EU Enlargement Policy.
https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf

17. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2010.083.01.0001.01.ENG
18. Dimensions of gender mainstreaming. <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/what-is-gender-mainstreaming>
19. Directive (EU) 2022/2041 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on adequate minimum wages in the European Union. PE/28/2022/REV/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2041/oj/eng>
20. Directive (EU) 2022/2381 of the European Parliament and of the Council on improving the gender balance among directors of listed companies and related measures. 23 November 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022L2381&qid=1738102384834>
21. Directive (EU) 2023/970 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 to strengthen the application of the principle of equal pay for equal work or work of equal value between men and women through pay transparency and enforcement mechanisms (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023L0970&qid=1730035295828>
22. Elisabeth Klatzer and Barbara Stiegler. Gender Budgeting – An Equality Policy Strategy. Gender Budgeting Briefing Paper November 2011. No. 12. 8 p. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/china/11416.pdf>
23. EPSR Action Plan. Employment, Social Affairs and Inclusion <https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/downloads/KE0921008ENN.pdf>
24. European Pact for Gender Equality (2011-2020). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2011_155_R_0010_01#ntr8-C_2011155EN.01001001-E0008
25. Gender budgeting. European Institute for Gender Equality. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. 18 p. URL: https://eige.europa.eu/sites/default/files/mh0319275enn_002.pdf
26. Gender Equality Index 2024: Sustaining Momentum on a Fragile Path. <https://eige.europa.eu/e-reader/8642>
27. Gender Equality Strategy 2020-2025. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en#gender-equality-strategy-2020-2025
28. Gender Equality Strategy for 2024-2029. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/-/council-of-europe-gender-equality-strategy-for-2024-2029-available-in-ukrainian>
29. Gender monitoring. <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/tools-methods/gender-monitoring>
30. Strategy for equality between women and men 2010-2015. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0491:FIN:EN:PDF>